

Korene myšlienky právneho štátu a ich ukotvenie v dobovom politickom, spoločenskom a vojenskom kontexte¹

Š m i h u l a, D.*

ŠMIHULA, D.: Korene myšlienky právneho štátu a ich ukotvenie v dobovom politickom, spoločenskom a vojenskom kontexte. *Právny obzor*, 102, 2019, č. 3, s. 204 – 223.

Cultural and Social Roots of the Idea of Rule of Law. The author tries to define social and cultural conditions for the formation of the basic idea of the rule of law concept, which is a limitation of the royal power by the law. He says that this basic idea arose in England and Scandinavian kingdoms because here the two main factors weakening the royal power met: a tension between a secular authority and the church and an outliving tradition of a military democracy in which a relation between a prince (a military leader) and his warriors was conditional and contractual. On the contrary, a Roman idea of an unrestricted authority of emperors was weak in these lands. A development of legal and philosophical thinking helped to describe such a situation also from a theoretical point of view. An original struggle between nobility and commons defending legal restriction of royal authority and – on the opposite side - monarchs stressing their own sovereignty and superiority over law continues also today – in a discussion on mutual relations between the State and citizens.

Key words: rule of law, monarchy, estates of the realm, freedom, ius resistendi, church

1. Úvod

Koncepcia právneho štátu sa nám v dnešnej demokratickej Európe zdá byť samozrej- má. Nie je to však pravda, táto idea nie je produktom žiadnej historickej nevyhnutnosti a cesta k nej bola dlhá, komplikovaná a dokonca krvavá. Zdá sa, že na zrod potrebovala veľmi špecifické podmienky, ktoré sa táto štúdia snaží odhaliť. Na začiatok nezaškodí pripomenúť si základné definície právneho štátu.

2. Podstata právneho štátu

Právny štát môžeme azda opísať ako taký systém vládnutia v krajine, v ktorého rámci štát a štátne orgány môžu postupovať len na základe práva a len spôsobom ustanoveným právom.² Vládcom, ktorý prikazuje všetkým a každému, je zákon (vo význame objektívneho práva, t. j. súboru právnych predpisov platných v danej krajine). Platí, že v podmienkach právneho štátu môžu štát a iná verejná moc zasahovať do života jednotlivcov len v rozsahu a spôsobom, ktorý dovoľuje právo (ústava a zákony). Štát môže

* Doc. JUDr. MUDr. Daniel Š m i h u l a, PhD., Dr.Iur., Stredoeurópska vysoká škola v Skalici.

¹ Článok je rozšírenou verziou príspevku predneseného 21. 9. 2018 v rámci medzinárodného vedeckého kongresu Trnavské právnické dni.

² NESVADBA, A., ZACHOVÁ, A. *Teória štátu a práva*. Bratislava : Akadémia policajného zboru, 2005. s. 71.

konať len to, čo mu právo umožňuje, kým čo jednotlivec môže robiť všetko, čo mu zákon nezakazuje.³

Prameňmi koncepcie právneho štátu v modernej dobe sú teórie spoločenskej zmluvy a prirodzených práv človeka.⁴ Koncepcia bola rozpracovaná v nemeckom právnom pozitívizme 19. storočia a anglosaskom liberalizme a konštitucionalizme (13. – 19. storočie),⁵ v ktorom anglická tradícia silného a nezávislého postavenia súdov, ktoré „právo nachádzajú“ vo všeobecných právnych predstavách spoločnosti, zohrala kľúčovú úlohu.

Nemecká koncepcia právneho štátu (*Rechtsstaat*), ktorá sa sformovala v 19. storočí a predchádzala vnútornej demokratizácii stredoeurópskych krajín, zdôrazňuje viazanosť štátnej moci pri zasahovaní do života jednotlivcov a spoločnosti platným právom – teda cieľom má byť predvídateľné a limitované konanie štátu na základe platného, verejne známeho práva, pričom aj sféra pôsobnosti štátnej moci by mala byť obmedzená.⁶ V nemeckej literatúre sa pojem *Rechtsstaat* (ktorý v dobovom kontexte 19. storočia môžeme prekladať výstižnejšie aj ako „konštitučný štát“) objavil zrejme prvýkrát v diele Roberta von Mohla (1799 – 1875)⁷ *Die deutsche Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates* (Nemecká veda o vnútornej štátnej správe podľa princípov právneho štátu) napísanom v rokoch 1832 – 1834. Mal byť protikladom policajného absolutistického štátu.

Anglosaská koncepcia právneho štátu (*rule of law* – vláda práva), ktorá sa formovala súčasne s prebiehajúcou liberalizáciou a rastom významu parlamentu, okrem požiadavky na obmedzenie štátnej moci právom zdôrazňuje právnu a procesnoprávnu ochranu občana (tzv. *due process of law* – právo na spravodlivý a riadny súdny, resp. administratívny proces) pred zneužívaním moci zo strany štátnych a iných verejných orgánov (napr. cestou nezávislého súdnictva, vysokej vynútiteľnosti práva a pod.). Súčasťou anglosaskej koncepcie právneho štátu je aj požiadavka na obsah platného pozitívneho práva, ktoré má byť spravodlivé a rešpektovať prirodzené práva a slobody občanov⁸, a aj na spoluúčasť občanov pri vytváraní práva a formovaní štátnej moci ako takej – teda na demokratický spôsob vlády.⁹ V rámci ideológie politického liberalizmu sa myšlienka *rule of law* a *due process of law* interpretuje aj ako výzva k tzv. minimálnemu štátu, ktorý čo najmenej zasahuje do života občanov (tzv. *limited government*).

Táto anglosaská koncepcia „*rule of law*“ sa postupne vyvíjala od neskorého stredoveku v rámci anglického ústavného systému a parlamentnej vlády.¹⁰ Je protikladom „*rule of men*“ – t. j. štýlu vládnutia, kde rozhodnutie mocenských orgánov je výsledkom slo-

³ Právny štát veľmi dôkladne definuje štúdia Benátskej komisie. Pre našu aktuálnu potrebu však uvedená stručná definícia postačuje. Pozri: European Commission for Democracy (Venice Commission): Rule of Law Checklist, Venice 11. – 12 March 2016.

⁴ OTTOVÁ, E. *Teória práva*. Bratislava : Heuréka, 2006, s. 67.

⁵ PRUSÁK, J. *Teória práva*. Bratislava: Univerzita Komenského, Právnická fakulta, s. 161.

⁶ KRŠKOVÁ, A. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava : Iura Edition, 2002, s. 430.

⁷ Tamže, s. 432.

⁸ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. *Dějiny myšlení o státě*. Praha : Codex, 2000, s. 315.

⁹ PRUSÁK, J. *Teória práva*. Bratislava : Univerzita Komenského, Právnická fakulta, 1995, s. 162.

¹⁰ K tomu pozri: DICEY, A. V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. Indianapolis : LibertyClassics, 1982, s. 268 – 276.

bodnej úvahy a poprípade aj zlovoľe jednotlivcov vo verejných funkciách. Teoreticky anglo-americkú doktrínu *rule of law* zhrnul a doformoval A. V. Dicey (1835 – 1922) v roku 1881.¹¹

V moderných demokratických štátoch súčasnosti sa uplatňuje **kombinácia nemeckého aj anglosaského prístupu**, ktorú môžeme vyjadriť v nasledujúcich princípoch:¹²

- 1) princíp vlády práva (nevládnú ľudia, ale inštitúcie realizujúce platné právo);
- 2) právo na spravodlivý proces;
- 3) obmedzená vláda (existencia limitov na zasahovanie štátnej moci do života občana a spoločnosti);
- 4) rešpektovanie ústavnosti a zákonnosti (štát je zaviazaný rešpektovať právo a konať len v jeho rámci, týka sa to aj právnych aktov medzinárodného práva, všeobecnych demokratických zásad);
- 5) deľba moci a kontrola moci;
- 6) suverenita ľudu (vo význame nadradenosti záujmov občana nad štátom v podobe ústavy a kódexu ľudských práv a občianskych slobôd a účasti občana na kreovaní štátnej moci vo voľbách);
- 7) nezávislosť súdництва;
- 8) garantovanie zákl. práv a slobôd;
- 9) právna istota.

Zjednodušená definícia, podľa ktorej právny štát je takým štátom, kde platí právo, resp. „právo sa dodržiava“, je často mátiuca, pretože vyvoláva dojem, že ak sa v štáte dejú individuálne nepravosti, ktoré štátna moc nedokáže plne postihnúť, nejde o právny štát. Podstatné však je, že aj verejná moc sa musí riadiť právom platným v danej krajine (ktoré aj sama ustanovila).¹³ Takže dochádza k sebalimitácii (verejnej) moci prostredníctvom vopred daných, všeobecne záväzných a verejne vyhlásených pravidiel.¹⁴ (Uvedený prípad častých individuálnych nepravostí môžeme skôr charakterizovať ako nízku úroveň vymožitelnosti práva, čo je, samozrejme, taktiež nežiaduci stav). Právny štát sa dnes vníma ako základ ekonomickej a spoločenskej prosperity.¹⁵

3. Hypotéza

Ak sa teda zamyslíme, čo je asi najzákladnejšou podstatou koncepcie právneho štátu, musíme dôjsť k názoru, že právo je právne záväzné aj pre politickú moc, jej vykonáva-

¹¹ OTTOVÁ, E. *Teória práva*. Bratislava : Heuréka, 2006, s. 68, a DICEY, A. V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. Indianapolis : LibertyClassics. 1982, s. 213 – 276. Dicey napríklad stavia do protikladu britskú koncepciu *rule of law* a systém správneho práva kontinentálnych štátov (Francúzsko), kde štát ako nadradený subjekt vrchnostensky určuje práva občanov.

¹² ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. *Dějiny myšlení o státě*. Praha : Codex, 2000, s. 315 a OTTOVÁ, E. *Teória práva*. Bratislava : Heuréka, 2006, s. 71.

¹³ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. *Dějiny myšlení o státě*. Praha : Codex, 2000, s. 315.

¹⁴ NESVADBA, A., ZACHOVÁ, A. *Teória štátu a práva*. Bratislava : Akadémia policajného zboru, 2005, s. 71.

¹⁵ LANDES, D. *Bohatství a bída národů*. Praha : Nakladatelství Jiří Buchal-BB/art., 2004, s. 221.

teľov a samotného zákonodarcu.¹⁶ Ak teda hľadáme korene myšlienky právneho štátu, hľadáme vlastne moment, kedy sa objavila myšlienka, že **zákonodarca a štát sú obmedzovaní právom** a dokonca aj právom, ktoré sám vydal. A táto povinnosť je právne záväzná a aj vynútiteľná.

Taktiež sa môžeme pýtať, či koncepcia právneho štátu **vzniká automaticky** ako produkt prirodzeného vývoja skôr alebo neskôr v každej spoločnosti, alebo pre ňu musia existovať špecifické kultúrne, spoločenské, ekonomické a politické podmienky.

Hypoteticky predpokladajme, že platí druhá možnosť a pokúsme sa takéto podmienky definovať. Po krátkej úvahe ich azda môžeme vidieť v konkrétnej spoločnosti v nasledujúcom zozname:

- 1) Organizovaná politická moc: štát alebo jemu podobná organizácia;
- 2) Právny systém;
- 3) Aspoň základy právneho a politického myslenia;
- 4) Obmedzenie politickej moci existenciou iných mocných organizácií. (V spoločnosti teda existuje mocenská pluralita.);
- 5) Možnosti vzdorovania politickej moci alebo úniku pred ňou;
- 6) Základy konceptu ľudskej individuality, slobody a samostatného rozhodovania.

Sú to veľmi logické podmienky. Azda ich môžeme ešte zjednodušiť tak, že:

- 1) existujú **faktické obmedzenia moci štátu**,
- 2) na **jednotlivcovi v spoločnosti záleží**,
- 3) a aspoň časť spoločnosti je natoľko intelektuálne vyspelá, že je schopná takúto situáciu **reflektovať a sformovať do nejakej ucelenej predstavy**.

4. Historický exkurz

Nie je jednoduché povedať, kedy sa prvýkrát v európskom prostredí objavila myšlienka obmedzenia štátnej moci právom. Vývoj tejto predstavy rozhodne nebol lineárny a zažil obdobia renesancie i úpadky tejto myšlienky.

Ak hľadáme obdobie, od ktorého už vieme vystopovať kontinuitu k našej súčasnosti, tak je to **Európa 12. až 14. storočia**.¹⁷ O potrebe vládcov sa riadiť právom už síce písali svojho času aj Platón, Aristoteles, Cicero alebo Plínius mladší¹⁸, no podľa všetkého túto povinnosť vládcov videli hlavne v morálnej rovine – nie ako právne záväznú¹⁹ a vynútiteľnú spoločnosťou.²⁰ Nakoniec rímska právna teória (Ulpian) dospela k názoru, že cisár nie je viazaný zákonom – ani vlastným. Čokoľvek, čo cisár vytvára, má silu zákona.²¹

¹⁶ VEČEŘA, M., GERLOCH, A., SCHLOSSER, H. RUDENKO, S. *Teória práva*. Bratislava : BVŠP, 2009, s.105.

¹⁷ KRŠKOVÁ, A., 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava : Iura Edition. s. 76.

¹⁸ KRŠKOVÁ, A., 2002. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava : Iura Edition. s. 76.

¹⁹ Rimania a antickí Gréci z nášho pohľadu nedostatočne rozlišovali medzi právom a morálkou a medzi štátom a spoločnosťou.

²⁰ ADAMOVÁ, K., KRŽÍKOVSKÝ, L., 2000. *Dějiny myšlení o státě*. Praha : Codex, 2000, s. 70-97.

²¹ KRŠKOVÁ, A., *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava : Iura Edition. 2002, s. 87.

Svoje pôvodné zákonodarné právomoci rímsky ľud údajne preniesol na princepa (cisára). K predstave o univerzálnom a záväznom obmedzení autority štátu právom antickej myslenie zrejme nikdy nedospelo.²² Dominát mal evidentne charakter absolutistickej moci, kde cisár (aj rímsky štát) boli nad právom.²³

Ak by sme aj hľadali nejaké staroveké korene základnej myšlienky právneho štátu, skôr než k antickej civilizácii sa môžeme obrátiť na **kresťanstvo** a judaizmus, v ktorých tradícii sa zachovalo, ako Hospodin trestal aj kráľov, ak porušili právo a morálne normy (kauza kráľa Dávida a Uriášovej ženy). V biblickej tradícii – ktorú v stredoveku poznal každý vzdelaný človek – bola taktiež zachovaná spomienka, ako aj Bohom vyvolených starozákonných kráľov obmedzovali kňazi a proroci poukazovaním na Boží zákon.²⁴

A čo je hlavné, stredoveká európska civilizácia reálne nenadviazala na klasické Grécko alebo republikánsky Rím, ale na kultúru neskororímsku s jej dominátom. Navyše, aj kresťanská politická filozofia v 3. – 5. storočí zdôrazňovala poslušnosť rímskemu štátu a jeho samovládcom.²⁵ Žiadna kontinuita, napr. s politickým a právnym myslením antickej mestských štátov, prosto neexistovala. Tradície antickej demokracie a komplexného rímskeho právneho myslenia museli byť „znovuobjavené“ neskôr. Zrejme len učenie Augustína z Hippa o dualizme božieho a pozemského štátu a predstavy pápeža Gelasia I. z konca 5. storočia o nezávislej pápežskej moci azda predstavovali základ na nejaké obmedzenie moci cisárov a iných svetských vládcov.

V 6. storočí pápež Gregor Veľký (590 – 604) už takúto ambíciu mal. No evidentne to bolo v čase úpadku cisárskej moci na Západe – teda v novej, vlastne už stredovekej mocenskej realite. (Rím bol síce podriadený rímskym cisárom sídliacim v Konštantinopole a tak súčasťou Byzantskej ríše, no títo boli pomerne ďaleko a s malým vplyvom na reálny chod západnej cirkvi, o ktorej viac rozhodovali franskí, vizigótski a longobardskí vládatelia.)

Je vcelku možné, že niektoré predstavy o záväznosti práva aj pre vládcov a zákonodarcov sa vyskytli aj v hlbšej minulosti – napríklad v starovekom Egypte, avšak ich interpretácia je nejednoznačná.²⁶

Zaujímavé by bolo analyzovať prípadné islamské vplyvy na právnoteoretické myslenie v 12. – 13. storočí v kresťanskej Európe – veď talianske univerzity od Severnej Afriky a Španielska neboli až tak ďaleko... V islamskej politickej a právnej ideológii je aj vládca podriadený islamskému právu, ktoré má božský pôvod a nemôže ho meniť. A jeho politická legitimita je striktno odvodená od miery, v akej on sám rešpektuje islamské právo.²⁷

V našich pomeroch sa málo venujeme právnemu mysleniu germánskych kmeňov a bojovníckych družín na rozhraní staroveku a stredoveku. No v skutočnosti je pravdepodobné, že ideu obmedzenia kráľovskej moci právom do západorímskeho prostredia,

²² JELLINEK, J., *Všeobecná státověda*. Praha : Vydavatelství Jana Laichtera, 1906, s. 328-329.

²³ MERRYMAN, J. H., CLARK, D.S., HALEY, J. O., *The Civil Law Tradition*. Charlottesville : The Michie Company, 1994. s. 225.

²⁴ BÍLÝ, J., *Troji lid*. Praha : Libri, 2000. s. 74-75.

²⁵ KRŠKOVÁ, A. *Štát a právo v evropském myšlení*. Bratislava : Iura Edition, 2002, s. 103.

²⁶ ADAMOVÁ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. *Dějiny myšlení o státě*. Praha : Codex, 2000, s. 32.

²⁷ DAVID, R., BRIERLEY, J. E. C. *Major Legal Systems in the World Today*. London : Stevens and Sons, 1996, s. 455 a 466.

kde sa presadil absolutistický dominát, vniesli práve germánski dobyvatelia. Má to svoju logiku. Germánski náčelníci a prví králi neboli vnímaní ako neobmedzení vládcovia. Skôr ako vojenský vodcovia alebo reprezentanti svojho kmeňa. Systém obyčajového práva im ani neumožňoval nijakú významnú legislatívnu činnosť a musela sa teda prispôbiť právu, ktoré v danom spoločenstve reálne existovalo. Nemali ešte ani dostatočnú moc a aparát to zmeniť a zaviesť skutočnú panovnícku samovládu. Priamo v *Lex Romana Visigothorum* z roku 506 a v *Lex Visigothorum* z roku 643 nájdeme zásady hovoriace, že právo je nezávislé od osoby kráľa, a tento je mu podriadený.²⁸

Stredoveký štát bol vhodnejším prostredím na sformovanie myšlienky obmedzenia štátnej moci právom než bolo rímske cisárstvo. Na rozdiel od neskorej rímskej ríše stredoveký štát zvyčajne nebol monistický a homogénny. Takmer vždy sa v ňom prejavoval rozpor medzi mocou a právom panovníkov a významom a právom obyvateľstva, najmä povinného vojenskou službou.²⁹

V stredoveku tak akoby sa stretali dve politické tradície: barbarská s víziou kráľovskej moci síce posvätej, no obmedzenej právom, ktorá požadovala politickú participáciu prostredníctvom snemov, a druhá – tradícia neskororímskeho cisárstva, na ktorú sa obracali panovníci pri snahe upevniť svoju moc a suverenitu (dobrým príkladom je napr. Karol Veľký).³⁰ Idea *Renovatio Imperii Romani*³¹ bola v dobovom kontexte volaním po absolútnej moci panovníka a jeho byrokratického štátu – minimálne vo svetských záležitostiach. Antagonistická obrana „starých práv“ sa opierala o spomienky na vojenskú demokraciu, jej snemy a obyčajové právo, ktoré štátna moc nemohla svojvoľne meniť. Idea absolutistického svetovládneho cisárstva – hoci aj v modifikovanej podobe, že konkrétny národný kráľ je „cisárom vo svojom kráľovstve“ – súperila s predstavou voľného od kresťanstva založeného spoločenstva stavovských monarchií s vysokou mierou slobôd pre privilegované stavy.³² (Analogicky v cirkvi proti myšlienke absolutistickej moci pápeža stála myšlienka konciliarizmu.)

Pokračovanie týchto dvoch tradícií v politickej argumentácii sa neskôr prejavilo aj v novoveku v kontradikcii medzi koncepciou právneho štátu („kráľ je obmedzený právom“) a ideou úplnej suverenity panovníka a štátu („kráľ tvorí právo, no sám ním nie je viazaný“). Tú druhú spájame dnes hlavne s osobou Jeana Bodina (1530 – 1596).³³ V modifikovanej podobe je v nazeraní na vzťah jednotlivca a štátu spomenutá kontradikcia vlastne prítomná dodnes.³⁴

²⁸ HODÁS, M. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava : História ľudských práv, o. z., 2016, s. 71.

²⁹ JELLINEK, J. *Všeobecná štátoveda*. Praha : Vydavatelství Jana Laichtera, 1906, s. 338.

³⁰ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 25.

³¹ Tamže, s. 26.

³² Tamže, s. 73.

³³ Bodin v zásade tvrdil, že nad skutočne suverénnym panovníkom môže byť len Boh. Ak panovník pri vydávaní zákonov sa musí opierať napr. o snem alebo ľudové zhromaždenie, nie je viac suverénnym. Schopnosť slobodne vydávať zákony pre svojich poddaných je základným a bezpodmienečným znakom suveréna. Pozri: BODIN, J. *Six Books of the Commonwealth*. Oxford : Basil Blackwell Oxford, 1955, s. 25 – 50.

³⁴ Napr. v otázke, či je štát predovšetkým spoločenstvom občanov a má dbať najmä o ich blaho, alebo je to najmä územie, inštitúcie a akási abstraktná moc, ktorej má ľud slúžiť?

5. Základ myšlienky obmedzenia panovníckej moci právom

Idea obmedzenia panovníckej moci právom sa sformovala v **dobovej intelektuálnej klíme**, ktorá generovala príslušnú filozofickú a politickú diskusiu. Môžeme predpokladať, že spočiatku prebiehala v rámci myšlienkového sveta barbarskej vojenskej demokracie (o čom však máme len málo zachovaných správ a skôr ju tušíme³⁵), neskôr kresťanstva a od konca 13. storočia aj v rámci rodiacej sa sekulárnej humanistickej filozofie, a azda aj právnej teórie a štátovedy.

Kresťanskí cirkevní myslitelia už v 10. – 11. storočí diskutujú o možných limitách panovníckej moci.³⁶ V 11. storočí vzniká aj sieť škôl a zárodok vrstvy intelektuálov – ľudí, ktorí získavali vzdelanie a živilí sa duševnou prácou: okrem kňazov a mníchov to boli aj učitelia, diplomati, úradníci, dvorania, sudcovia...³⁷ Dôležitým faktorom bol rozvoj právnych štúdií v stredoveku v 12. storočí na novozakladaných univerzitách³⁸. Fridrich Barbarossa v roku 1158 vo svojej *Constitutio Habita* poskytol univerzite v Boloni rozsiahlu autonómiu i slobodu bádania, ktorá sa stala vzorom aj pre ostatné univerzitné centrá.³⁹ Vyučovalo sa takmer výlučne rímske a kanonické právo. No toto nové univerzitné prostredie vytvorilo teóriu práva a štátovedu. Bolo možné popisovať spoločenskú realitu a predstavy o usporiadaní vzťahov medzi ľuďmi právnymi termínmi.⁴⁰

Morálnym arbitrom právnych a politických koncepcií však bola naďalej **kresťanská ideológia**.⁴¹ V nejakej podobe až do 18. storočia. V tomto období prví právnici ale aj katolícka cirkev presadzovali koncepciu univerzálneho prirodzeného práva.⁴² Vychádzali pritom z Aristotela aj svätého Augustína.⁴³ Táto koncepcia, hoci dnes ju vnímame ako prekonanú, fakticky tvrdila, že štátna moc nie je výlučným zákonodarcom a je limitovaná aj pri tvorbe práva a praktickej činnosti „vyššími normami“, ktoré nemôže narušiť.⁴⁴ Pochopiteľne, dobový iusnaturalizmus bol v zásade teologický.⁴⁵ Očakávalo sa ale, že „božie zákony“ bude dodržiavať aj panovník. Podľa Izidora zo Sevilly (560 – 636) bolo porušenie kresťanskej morálky dôvodom na stratu kráľovskej hodnosti⁴⁶ (len neriešil, či to majú

³⁵ Odboj proti silnejšej panovníckej moci odvolávajúci si na „staré práva“, „zvyky našich dedov“, „dobré staré právo“, predkresťanské náboženské predstavy a pod.

³⁶ HODÁS, M. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava : História ľudských práv, o. z., 2006, s.71.

³⁷ BROCCHAIEROVÁ, M. F. B. In LE GOFF, J. (edit.). *Středověký člověk a jeho svět*. Praha : Vyšehrad, 1999, s. 157 – 170.

³⁸ MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company. 1994, s. 216.

³⁹ KRŠKOVÁ, A. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava : Iura Edition, 2002, s. 117.

⁴⁰ Tamže, s. 136 – 138.

⁴¹ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 73.

⁴² MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville: The Michie Company. 1994, s. 217.

⁴³ ADAMOVÁ, K., KRŠKOVSKÝ, L. *Dějiny myšlení o státě*. Praha : Codex, 2000, s. 102.

⁴⁴ KRŠKOVÁ, A. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava : Iura Edition, 2002, s. 123.

⁴⁵ ZOUBEK, V. *Právověda a státověda*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2010, s.112.

⁴⁶ HODÁS, M. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava : História ľudských práv, o. z., 2016, s.71.

realizovať jeho poddaní a ako). Kresťanská filozofia v istých opakujúcich sa vlnách požadovala, aby jednotlivec mal v náboženských a morálnych otázkach slobodu pred zásahmi svetskej moci.⁴⁷ Biblia naznačuje možnosť zmluvného (teda podmieneného vzťahu so vzájomnými právami a povinnosťami) medzi bohom a veriacimi. Ak je to tak, prečo by takýto vzťah nemohol existovať aj medzi poddanými a svetskými vladármi?⁴⁸

Kánonické právo, ktoré sa v 12. – 13. storočí sformovalo do komplexného uceleného systému písaného práva, poskytovalo vhodný substrát na vytváranie právnych obmedzení pre svetskú a čiastočne aj cirkevnú moc.⁴⁹ Cirkevná hierarchia bola predsa len prostredie, kde individuálne ambície mali byť navonok potlačené a uprednostňoval sa záujem veľkej inštitúcie, ktorej jednotlivci- vrátane najvyššie postavených – boli len jej služobníci. Neexistovala teda prekážka na to, aby aj ich podriadili spoločným predpisom. Cirkev sa tak menila na právom spravovanú korporáciu.⁵⁰ (To isté platí aj pre jej jednotlivé súčasti: biskupstvá, kapituly, mníšske a rytierske rády atď.)

Podľa teoretikov kánonického práva svetskej (rímskej) a kánonického práva spravovali dve od seba oddelené oblasti.⁵¹ Človek tak „nepatrí“ len do jednej sféry pod jednu výlučnú moc, ale do dvoch. Bolo tak potrebné hľadať pravidlá, ako ukričť ich kompetencie a nepriamo tak každú z nich obmedziť.

Jeden z prvých veľkých kánonických právnikov Gratian (cca 1100 – 1160) presadzoval tézu, že knieža je povinné dodržiavať práva, dokonca aj také, ktoré sám vydal. Zákonnodarca môže zákonným spôsobom meniť právo, ale nemôže ho ignorovať a porušovať. Ak tak koná, koná protiprávne.⁵² Kánonickí právní teoretici rozoberali aj otázky morálneho obsahu platného práva,⁵³ čo je aktuálna téma aj v našej súčasnosti.

Málo preskúmaný je vplyv rodiaceho sa **obchodného práva** (ako súboru nadnárodných zvyklostí v medzinárodnom a diaľkovom obchode). To malo nadnárodný charakter a minimálne v prostredí talianskych miest, trhovísk a obchodných faktórií v praxi obmedzovalo moc miestnych autorít.⁵⁴ (Zjednodušene povedané, vládca, ktorý by porušoval obchodné zvyklosti alebo ohrozoval majetok a slobodu kupcov, by sa dočkal toho, že obchodníci by nabudúce neprišli a obchodné trasy by sa presunuli inam.) Už v 11. storočí existovali prvé súkromné zbierky obchodných zvyklostí v oblasti Stredozemného

⁴⁷ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 91.

⁴⁸ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 103.

⁴⁹ KRŠKOVÁ, A. Štát a právo v európskom myslení. Bratislava : Iura Edition, 2002, s. 143.

⁵⁰ CLARK, S. D. The Medieval Origins of Modern Legal Education – between Church and State. In MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville : The Michie Company, 1994, s. 295.

⁵¹ MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville : The Michie Company, 1994, s. 217.

⁵² CLARK, S. D. The Medieval Origins of Modern Legal Education – between Church and State. In MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville : The Michie Company, 1994, s. 295.

⁵³ CLARK, S. D. The Medieval Origins of Modern Legal Education – between Church and State. In MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville : The Michie Company, 1994, s. 304.

⁵⁴ MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville : The Michie Company, 1994, s. 218.

mora. Asi z roku 1095 pochádza prvá zbierka obchodných predpisov mesta Amalfi (jednej z prvých maritímnych republík ešte pred Janovom a Benátkami), ktorej obsah bol do praxe prevzatý všetkými talianskymi mestskými štátmi.⁵⁵

6. Mocenské súperenie medzi panovníkom a cirkvou

Popri vývoji v oblasti **teoretického myslenia** sa koncept myšlienky právom obmedzenej vlády panovníkov formoval v 12. – 14. storočí aj v rámci dvoch úplne reálnych a prelinajúcich sa stredovekých zápasov:

- 1) medzi **panovníkmi a cirkvou**,
- 2) a medzi **panovníkmi a rodiami sa stavmi šľachty a meštianstva** (resp. ich predchodcami, napr. slobodnými bojovníkmi), ktoré boli relatívne bohaté a vojensky vyzbrojené.

Teoretická diskusia ich reflektovala ale v mnohom aj povzbudzovala. Bol to zápas o obmedzenie panovníckej moci právom a o spoluúčasť na vláde prostredníctvom stavovských zhromaždení. Na podporu ostroumným právnických konštrukciám pritom nezriedka na pomoc prichádzal dobre nabrúsený meč, ťažká bojová sekera, luk a halapartňa...

Už bolo uvedené, že na Západe v 5. – 8. storočí bola cirkev v mnohom závislá od franského kráľa a iných lokálnych panovníkov.⁵⁶ No v 9. – 10. storočí v čase relatívneho oslabenia kráľovskej moci v Nemecku a Francúzsku a celkového politického rozdrobenia sa cirkev stala významnou spoločenskou a politickou silou s veľkým majetkom a vlastným byrokratickým aparátom, intelektuálnymi strediskami a často aj s vojenskou mocou.⁵⁷ Predstavovala právne osobitný svet s rozsiahlou autonómiou.⁵⁸ Začala klásť požiadavku oslobodenia sa od cisárskej a kráľovskej autority a prípadne aj získania nadvlády nad svetskou mocou.⁵⁹

V politickej praxi stredoveku tak cirkev dokázala efektívne stanoviť limity moci panovníkov a súperenie medzi svetskou a cirkevnou mocou vytváralo veľmi často rôzne možnosti slobody a únikov. Zápas medzi svetskou a cirkevnou mocou v 11. – 13. storočí mal aj svoju ideologickú a teoretickú stránku a viedol k vysokej produkcii argumentov a polemík. Medzi prvých cirkevných „politických“ publicistov patrili remešský biskup Hinkmar (cca 810 – 882). Ten dokonca tvrdil, že ak panovník zle vládne a porušuje cirkevné zákazy („... cudzoložník, vrah, nespravodlivý, uchvatiteľ, otrok všetkých pokleskov ...“), podlieha súdu kňazov.⁶⁰ Nebude však náhoda, že takto začal vystupovať v čase hlbokého rozvratu Franskej ríše a úpadku autority jej súperiacich panovníkov.

⁵⁵ BERMAN, H. J. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. In MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville : The Michie Company., 1994, s. 318.

⁵⁶ BÍLÝ, J. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 233.

⁵⁷ VOJÁČEK, L. a kol. *Dejiny veřejného práva v Evropě*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie PRaF UK, s. 95 a BÍLÝ, J. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 229.

⁵⁸ VOJÁČEK, L. a kol. *Dejiny veřejného práva v Evropě*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie PRaF UK, 2004, s. 101.

⁵⁹ ADAMOVIČ, K., KRŽIŽKOVSKÝ, L. *Dejiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 105.

⁶⁰ ADAMOVIČ, K., KRŽIŽKOVSKÝ, L. *Dejiny myšlení o státě*. Praha: Codex, 2000, s. 106.

Ambícia kontrolovať štátnu moc sa výrazne manifestovala za pontifikátu Gregora VII. (1073 – 1088), ktorý vydal známy *Dictatus papae*. Deklaroval v ňom právo cirkvi súdiť nehodných svetských vládarov. Ján zo Salisbury (1115 – 1180) – biskup v Chartres, teológ a spisovateľ – dokonca hlásal právo takéhoto panovníka hoci aj úkladne zavraždiť. V tomto už nachádzame základy stavovského *ius resistendi* a monarchomachistických úvah, ktoré sa naplno prejavili v 16. storočí. O viac než storočie neskôr v roku 1302 sa pápež Bonifác VIII. v bule *Unam sanctum* plne prihlásil k nadvláde nad všetkými svetskými panovníkmi.⁶¹

Nároky cirkvi na kontrolu nad svetskou mocou vyvolávali aj protireakciu: produkciu diela a spisov obhajujúcich naopak slobodu svetskej moci respektíve jej dohľad nad často skazenou cirkvou, ktorá sa má napraviť, zriecť sa ambícií zasahovať do svetskej politiky a čiastočne demokratizovať.⁶² (Tento trend nakoniec vyvrcholil v reformácii.) Súčasne s tým sa legisti v rodiciach sa centralizovaných štátoch snažili dokazovať, že kráľovská (štátna) moc je nad zákonom.

Súviselo to aj so zmenou politických podmienok, keď práve v 13. – 14. storočí sa upevňujú niektoré národné monarchie – najmä francúzska a anglická. Dante Alighieri (1265 – 1321), Viliam z Ockhamu (1290 – 1343) a Marsilius z Padovy (1270 – 1340) hlásali nezávislosť svetskej moci od duchovnej.⁶³ Položili pritom však skôr základy koncepcie štátnej suverenity a absolutistickej vlády, nie právneho štátu.⁶⁴ Každopádne však Marsilius podstatne prispel k predstave, že zákonodarnú moc má mať ľudový snem (hoci ľudom myslel zrejme len šľachtu a mešťanov) a panovníci nim prijaté zákony majú dodržiavať.⁶⁵

7. Panovník verzus šľachta a mešťania

Popri cirkvi s jej rozsiahlymi celoeurópskymi inštitúciami boli ďalším zdrojom odporu proti panovníckej moci jeho vlastní šľachtici a mešťania, ktorí postupne formovali stavovské orgány a hľadali nejakú formu koexistencie s panovníkom, od ktorého najprv žiadali garancie svojho postavenia a neskôr aj pripustenie k spoluvláde, na čo bolo potrebné vytvoriť isté pravidlá. (Mešťanom mohli byť spoločensky blízki aj slobodní sedliaci v oblastiach, kde zostali ako samostatná spoločenská kategória: Nórsko, Švédsko, Frízsko, Tirolsko.)

Stavy šľachticov a čiastočne aj mešťanov (prípadne slobodných sedliakov: Švédsko, Frízsko) sa pritom v zásade ideologicky opierali o spomienku na niekdajšiu kmeňovú demokraciu. Preto je potrebné vrátiť sa trocha hlbšie do minulosti a osvetliť, ako tradícia vojenskej demokracie prispela k budovaniu predstavy o obmedzenosti kráľovskej moci právom.

Dobrá ukážka **reziduí vojenskej demokracie** nachádzame v kultúre Germánov a osobitne obyvateľov Škandinávie. V našich podmienkach sa niekedy zamlčuje vklad Germá-

⁶¹ Tamže, s. 115.

⁶² BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 243 – 234.

⁶³ ADAMOVIČ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. *Dějiny myšlení o státě*. Praha : Codex, 2000, s. 118 – 122.

⁶⁴ KRŠKOVÁ, A. *Štát a právo v európskom myslení*. Bratislava : Iura Edition, 2000, s. 131.

⁶⁵ Tamže, s. 160.

nov do európskej kultúry a politického a právneho myslenia, no v skutočnosti oblasť, ktorú môžeme definovať ako pobrežie Severného mora, Dánsko a južné Švédsko a Nórsko, pre ďalší európsky vývoj mala význam porovnateľný napr. s Itáliou alebo egejskou oblasťou v časoch antiky. Veľká časť európskych štátov odvodzuje svoju politickú tradíciu v nejakej podobe od družín germánskych bojovníkov z temných čias. Ak v stredoveku cirkev bola dedičkou Ríma, svetská politická moc bola dedičkou germánskych barbarov.⁶⁶

V tradícii germánskych kmeňov a ríš zo začiatku stredoveku bola panovnícka moc vždy obmedzená družinou a ľudovým snemom (bojovníkov).⁶⁷ Právo bolo obyčajové, len sporadicky dopĺňané rozhodnutiami snemu a kniežat'a. Po usadení na území rímskej ríše začalo byť obyčajové právo spisované do kráľovských kódexov (napr. vizigótsky Eurichov kódex z r. 475).⁶⁸

V Škandinávii bola tradícia predštatnej vojenskej demokracie veľmi silná a ovplyvnila celý politický a právny vývoj Dánska, Nórska aj Švédska.⁶⁹ Absolutizmus ani feudalizmus sa v Škandinávii nikdy plne nepresadili. Dochovaný materiál nám umožňuje konštatovať, že slobodní Severania na prelome tisícročí za svoj zákonodarný orgán považovali snem (thing) – zhromaždenie slobodných mužov bojovníkov tej-ktorej konkrétnej oblasti.⁷⁰ Podriadenie jednému „zákonu“ sa považovalo za znak príslušnosti k tej-ktorej skupine – okolo spoločného práva sa tak budovala kolektívna identita. Svoje „zákonníky“ si vytvárali aj bojovnícke bratstvá vikingov – upravovali vzájomnú podporu, delenie koristi, poslušnosť vodcovi atď. Neskôr na ich základe pre svoje družiny severski králi vydávali tzv. družinnické či dvorské zákony. Prvým známym je zákon pripisovaný svätému Olofovi, nórskeho kráľovi v rokoch 1015 – 1028.⁷¹

Pritom kráľovská moc bola veľmi obmedzená – týkala sa najmä vojenských funkcií. „Králi“ nemali politickú moc nad slobodnými mužmi bojovníkmi. Až do 13. storočia mali snemy zákonodarstvo a sudy vo svojej výlučnej kompetencii a aj neskôr si v tejto oblasti zachovali významný vplyv.⁷² Kráľ tak bol vnímaný nie ako pán, ale skôr ako úradník, ktorého vyberá snem slobodných bojovníkov. Od kráľa sa očakávalo, že bude dodržiavať právo ako každý iný vrátane zákonov, ktoré sám vydal. Právo dokonca ukazovalo cestu, čo spraviť s kráľom, ktorý právo nedodržiava. Zákon priamo nariaďoval mechanizmus uplatnenia sankcií aj voči panovníkovi. Ukážkou nech je nórsky Zákoník snemu v Froste:

„Nech nikto neútočí na iných, ani kráľ, ani žiadny iný muž. Ak zaútočí kráľ, nech je vyrezaný vojnový šíp a poslaný do všetkých okresov a nech muži vyťahnu proti kráľovi a zabijú ho...“

⁶⁶ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 23.

⁶⁷ SCHELLE, K. a kol. *Právní dějiny*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 215.

⁶⁸ Tamže, s. 221. Azda je dôležité pripomenúť, že v germánskych ríšach na rímskom území zvyčajne pre Germánov a pôvodných Rimanov platili rôzne právne systémy. Pre jedných obyčajové práva príslušného kmeňa, pre druhých písané rímske právo v jeho regionálnej verzii.

⁶⁹ Tamže, s. 619.

⁷⁰ STARÝ, J. Zákonem nechť je budována zem. In ANTALÍK, D., STARÝ, J., VÍTEK, T. *Zákon a právo v archaických kulturách*. Praha : Herrman a synové, 2010, s. 298.

⁷¹ STARÝ, J. Zákonem nechť je budována zem. In ANTALÍK, D., STARÝ, J., VÍTEK, T. *Zákon a právo v archaických kulturách*. Praha : Herrman a synové, 2010, s. 299.

⁷² Tamže, s. 309.

Právo nebolo vnímané ako produkt politickej moci (panovníka, snemu). Ako obyčajové právo bolo v spoločnosti „odjakživa“. ⁷³ Prijatie nového zákona bola tak považované za výnimočnú udalosť. Pozostatky takého prístupu zostali až do 13. storočia, keď na ne plynule nadviazala stavovská monarchia. Pôvodné ľudové zhromaždenia (bojovníkov) v 13. – 14. storočí plynule prerástli do stavovských zhromaždení. ⁷⁴ Tým sa Škandinávia líši od Anglicka i Francúzska, kde stavovské zhromaždenia boli síce budované na základe spomienok na niekdajšie snemy bojovníkov, ale kontinuita medzi nimi nebola priama a bola prerušená panovníckym centralizmom.

Na druhej strane kontakt s kresťanstvom od 12. storočia však do právnych systémov škandinávskych krajín začal prinášať väčšiu mieru zovšeobecnenia a víziu univerzálnej spravodlivosti a ľudskej rovnosti. Tie boli stelesnené do kráľovských zákonníkov (13. – 14. storočie), ⁷⁵ ktoré sa stávali nástrojmi upevňovania kráľovskej moci (oficiálne aj v mene ochrany slabších pred silnejšími) a úsilia kráľov stať sa jedinými zákonodarcami a suverénmi stojacimi nad právom – no v Škandinávii azda s výnimkou Dánska tento proces nezašiel tak ďaleko ako v západnej a strednej Európe.

V **západnej Európe** v ranom stredoveku, naopak, na dobytých územiach Rímskej ríše je typická centralizovaná forma vládnutia. Hovoríme o patrimonálnej koncepcii štátu, v ktorej je ovládnuté územie súkromným majetkom panovníka ako „vodcu úspešného dobyvateľského podniku“, ktorý prípadne svojich verných odmeňuje hodnotami a majetkom. Postupné pohlcovanie germánskych kráľovstiev Franskou ríšou a jej premena na veľkú centralizovanú monarchiu ešte viac oslabilo postavenie individuálnych bojovníkov. Najmä ak franskí kráľi a ich nástupcovia sa programovo opierali o vzor neskororímskych panovníkov – samovládov. Pôvodné snemy bojovníkov (marcové, májové polia sú zatlačené do úzadia). Panovník sa opieral o svoju družinu (vojsko), malý byrokratický aparát (dvorných, ústredných a vidieckych úradníkov) a cirkevné štruktúry. Na už spomenutých starých germánskych územiach v Škandinávii a Nemecku bol tento proces pomalší, alebo nikdy nebol reálne zavŕšený. Keďže kráľovská moc nepovstala z delenia koristi a pozemkov po vojnovom víťazstve, ale vyrastala krok za krokom z kmeňovej demokracie, musela väčšími rešpektovať „staré práva“ bojovníkov i sedliakov.

V 10. storočí však panovnícka moc v dnešnom Francúzsku, Nemecku a Taliansku opätovne slabla a z pôvodných kráľovských úradníkov vznikala vrstva dedičnej pozemkovej šľachty, ktorá postupne medzi svoje práva v komplikovanej pyramíde vazalských vzťahov zaradila aj výkon verejnej správy. ⁷⁶ Hovoríme o feudálnej rozdrobenosti. ⁷⁷ Tá

⁷³ BERMAN, H. J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. In MERRYMAN, J. H., CLARK, D. S., HALEY, J. O. *The Civil Law Tradition*. Charlottesville : The Michie Company, 1994, s. 272.

⁷⁴ SCHELLE, K. a kol. *Právní dějiny*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 623.

⁷⁵ STARÝ, J. Zákonem necht' je budována zem. In ANTALÍK, D., STARÝ, J., VÍTEK, T. *Zákon a právo v archaických kulturách*. Praha : Herrman a synové, 2010, s. 331.

⁷⁶ BÍLÝ, J. *Troji lid*. Praha: Libri, 2000, s. 43.

⁷⁷ VOJÁČEK, L. a kol. *Dejiny verejného práva v Európe*. Bratislava : Vydavateľské oddelenie PRAF UK, 2004, s. 99.

bránila uplatneniu skutočne efektívnej moci kráľov. Uctievaný kráľ panoval, no jeho skutočná moc vydávať príkazy bola limitovaná.⁷⁸

Príčiny takéhoto vývoja môžeme nájsť aj vo vojenskej oblasti – dokonca mohli byť aj primárnymi.

Ak vojenstvo vo Franskej ríši 8. – 9. storočia bolo zamerané na zahraničné výboje, a teda organizovanie veľkých armád priamo riadených panovníkom, v 10. storočí sa západoeurópske kráľovstvá museli brániť nájazdom vysokopohyblivých Staromaďarov, Saracénov a Vikingov.⁷⁹ Vojenské sily tak v rámci budovania teritoriálneho obranného systému museli **byť rozptýlené prakticky na celom území ríše** a brániť mestá a kláštory pred plienením, pričom im velil nie panovník, ale jeho miestni zástupcovia.⁸⁰ Stúpol aj význam jazdy s vyššou mierou mobility oproti pechote. Ďalšou odpoveďou na ohrozenie bola aj **výstavba hradov a mestských opevnení**, ktoré síce chránili pred nájazdníkmi, no súčasne znamenali aj posilnenie lokálnych veliteľov, pánov a komunít v porovnaní s ústrednou kráľovskou vládou.⁸¹ Vidíme tak, že **decentralizácia vojenskej moci** nevyhnutne viedla aj k **decentralizácii politickej**.

Navyše, v 10. storočí prebehla **vojensko-technologická revolúcia**, ktorá stvorila ťažkú jazdu s výnimočnými vojenskými vlastnosťami. Avšak nutnosť ovládať súčasne niekoľko zručností – jazdiť na koni, nosiť brnenie, bojovať s mečom a kopijou a pod. – znamenalo, že plnohodnotným ťažkým jazdcom sa mohol stať len jedinec, ktorý sa na toto povolanie pripravoval od detstva. Takže v dobových pomeroch len potomok materiálne dobre zabezpečenej rodiny pozemkovej šľachty.⁸² Panovník – keďže potreboval vojsko adekvátne dobovým požiadavkám – musel takúto vrstvu nie len strpieť, ale stal sa na nej závislým. Nebolo jednoduché svojich rytierov prepustiť a nahradiť inými, ako sa dalo ešte pechotou alebo poloťažkou jazdou v 8. – 9. storočí.

Status profesionálnych bojovníkov prudko stúpol. Niekďajšie delenie na slobodných a otrokov bolo nahradené delением na vojakov a sedliakov (prípadne duchovných). Táto vojenská vrstva či kasta – môžem ju už priamo nazvať **rytierstvom** – si začala byť vedomá svojho postavenia a ekonomickej a vojenskej moci.⁸³ Ich vzťah k lénnemu pánovi sa z prostej poslušnosti mení na vzťah vazalský, ktorý má v mnohých aspektoch zmluvný a podmienený charakter.⁸⁴ Idea rytierstva na jednej strane síce hlásala oddanosť vazala suverénovi, no aj od suveréna sa očakávalo plnenie istých povinností voči svojmu vazalovi. To platilo aj vo vzťahu k panovníkovi. Rytier – ospievaný trubadúri v hrdinských spevoch (*chansons de geste*) – bol navyše jasne definovaný ako individuálny hrdina a osobnosť. Okrem piesní zdôrazňujúcich oddanosť panovníkovi (napr. cyklus o Rolan-

⁷⁸ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 155.

⁷⁹ CONTAMINE, P. *War in the Middle Ages*. Oxford : Basil Blackwell Publisher, 1984, s. 27.

⁸⁰ Tamže, s. 28 – 29 a 34 – 35.

⁸¹ Tamže, s. 45 – 47.

⁸² Teoretickou alternatívou bol systém mamelukov alebo janičiarov – štátnych otrokov od detstva v internej škole pripravovaných na vojenskú dráhu.

⁸³ CARDINI, F. *Válečník a rytíř*. In LE GOFF, J. (edit.). *Středověký člověk a jeho svět*. Praha : Vyšehrad, 1999, s. 69 – 72.

⁸⁴ Tamže, s. 71 a BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 43.

dovi) vznikali aj diela oslavujúce odboj alebo upozorňujúce na kráľovskú nespravodlivosť – cyklus rytierskych eposov zvaný *Geste de Doon Mayence* (resp. cyklus Doona Mohučského). Veľmi populárny bol napr. epos Štyria Ajmonovi synovia.

Vznikol tak šľachtický stav so silnými vojenskými tradíciami.⁸⁵ Tento, podobne ako cirkev a duchovní, žiada osobitnú imunitu a právo rozhodovať o verejných veciach, čo viedlo k ďalšiemu obmedzovaniu panovníckej moci. Vtedy prišla vhod aj rozpomienka na niekdajšie pomery v družine germánskych bojovníkov⁸⁶ a ich snemy na marcovom či májovom poli vo Franskej ríši. Ako už bolo uvedené, šľachta zdôvodňovala svoj nárok na kontrolu kráľovskej moci príkladmi z niekdajšej vojenskej demokracie.

Popri takejto vojenskej šľachte, ktorá v západnej Európe vznikla v 11. storočí, v 12. storočí sa rodí aj **mestský stav**.⁸⁷ Najprv v Taliansku, kde sa sformovali samostatné mestské komúny, ktoré potlačili starú aristokraciu,⁸⁸ neskôr aj v ostanej západnej a strednej Európe, kde mešťania vytvárajú s vidieckou šľachtou špecifickú symbiózu. Mešťania ako kolektív za svojimi hradbami boli silným a často hrdým a nezávislým spoločenstvom,⁸⁹ ktoré sa však orientuje viac prakticky a sekulárne než šľachta a duchovní.⁹⁰ Spoločne s predstaviteľmi drobnej šľachty mešťania ovládajú aj univerzity, čo má z dlhodobého hľadiska značné dôsledky na „duchovnú klímu“ spoločnosti. Mestá od 11. – 12. storočia získavajú aj samosprávu a právnu autonómiu a vyvára sa v nich osobitné mestské právo s vlastnými inštitútmi, pričom za vzor im slúži nielen právo barbarské a obyčajové, no aj právo rímske a kanonické. No aj mešťania museli osvedčiť svoju zdatnosť na bojisku. A to v podobe disciplinovanej polotiažkej a ťažkej pechoty vyzbrojenej kušami a dlhými drevcovými zbraňami. Statusom, samosprávou i vojenskou taktikou boli mešťanom blízki slobodní sedliaci vo Frízsku, Švajčiarsku, Tirolsku, Katalánsku... Nový duch takýchto slobodných komunít azda dobre vystihne legendárna švajčiarska prísaha na lúke Rütli z roku 1307 (?) medzi zástupcami kantonov Schwyz, Uri a Unterwalden, hoci o presných detailoch panujú značné pochybnosti:

„Chceme byť jedným národom bratov,

ktorých nerozdelí žiadne nešťastie ani nebezpečenstvo.

Chceme byť slobodnými, ako boli naši otcovia.

Radšej zvolíme smrť než život v poddanstve.

Chceme sa zveriť do rúk najvyššieho Boha

a nebudeme sa báť žiadnej moci (ostatných) ľudí.“

⁸⁵ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 163.

⁸⁶ JELLINEK, J. *Všeobecná státověda*. Praha : Vydavatelství Jana Laichtera, 1906, s. 340.

⁸⁷ Otázka, do akej miery v západnej Európe v 6. až 9. storočí upadol mestský život, je dodnes predmetom diskusie. Vo všeobecnosti azda možno povedať, že v Itálii zostala zachovaná istá kontinuita s neskorantickými mestami, no v Galii, Británii a Hispánii, pôvodné antické mestá v 7. storočí zanikli. Mestský život hodný toho mena sa až na výnimky udržal len okolo biskupských sídel. V Nemecku a ostanej strednej Európe mestá vznikali samostatne, hoci právne a duchovne aj s istým priľiadnutím na vzory zo západnej a južnej Európy.

⁸⁸ JELLINEK, J. *Všeobecná státověda*. Praha : Vydavatelství Jana Laichtera, 1906, s. 469.

⁸⁹ ROSSAUD, J. Mešťan a život ve městě. In LE GOFF, J. (edit.) Praha : Vyšehrad, 1999, s. 136 – 145.

⁹⁰ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 34 a 245.

Prvým veľkým triumfom novej pechoty bolo víťazstvo pri Kortrijku roku 1302, pri Halmyre roku 1311 a pri Morgartene roku 1315.

Postupne museli panovníci potvrdiť stavom šľachticov a mešťanov ich práva, autonómiu, imunitu a podiel na moci aj právne. Z roku 1188 pochádza privilégium pre stavy Leonu potvrdzujúce uznanie obyčajového práva, právo na riadny súdny proces, právo troch stavov spolurozhodovať o dôležitých otázkach politiky a zákonodarstva a pod.⁹¹ Celkovo treba povedať, že španielske kráľovstvá v 12. storočí predstihli Anglicko v zvoľávaní zastupiteľských orgánov (kortesov), právnych obmedzení panovníckej moci i rozvoji osobnej slobody. Vďačili za to vizigótskej tradícii a tiež postaveniu „frontiera“ v boji proti moslimom. To, že táto tradícia bola na rozdiel do Anglicka náhle a radikálne prerušená v 16. storočí nástupom absolutizmu podľa burgundského vzoru (ktorý akoby preniesol neskororímsku tradíciu z Francúzska a Svätej ríše na španielsku pôdu), a tak sa na niekdajší španielsky „demokratizmus“ vlastne zabudlo, je už iná otázka.⁹²

Anglická Magna Charta Libertatum z roku 1215 a jej neskoršie verzie a interpretácie garantovali slobodnému človeku ochranu pred svojvoľným uväzneným, trestom, vyvlastnením vypovedaním a pod. zo strany koruny bez riadneho súdneho procesu, slobodu cestovania, ochranu dovtedajších obyčajových práv a taktiež zástupcom stavov prísľušný podiel na moci, aby mohli toto všetko kontrolovať – teda panovníka obmedzovať v mene napĺňania práva.

V 13. – 15. storočí v procese formovania stavovských štátov si takéto základné charity nechali schváliť stavy a stavovské zhromaždenia po celej Európe západného kresťanstva. Panovníci museli súhlasiť s obmedzením vlastnej moci „starým právom krajiny“.⁹³ Vzťah medzi štátom (panovníkom) a občanmi (stavmi) začal byť vnímaný ako v zásade zmluvný a podmienený dodržiavaním dohodnutých pravidiel aj zo strany panovníka a štátu.⁹⁴ Okrem podielu na centrálnej moci vznikajú orgány šľachtickej a meštianskej územnej samosprávy (krajské snemy a snemíky, landfrídy, provinčné generálne stavy a pod.), ktoré sa tiež stávajú prekážkami kráľovských ašpirácií.⁹⁵

V mnohých európskych štátoch v 13. – 15. storočí stavovská monarchia viedla k nástupu dualizmu moci medzi panovníkom a stavovskými orgánmi (Anglicko, Dánsko, Švédsko, Aragónsko, Uhorsko, Poľsko, české krajiny).⁹⁶ Predstava o povinnosti vládcov dodržiavať právo je spojená aj s predstavou o práve poddaných takýchto vládcov zvrhnúť – práve na odpor proti tyranskému panovníkovi.⁹⁷ V praxi malo byť toto právo vyhradené stavom. Stavovský odpor proti nastupujúcemu absolutizmu v 17. storočí bol

⁹¹ HODÁS, M. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava : História ľudských práv, o. z., 2016, s. 74 a BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 173.

⁹² Tento príklad tiež ukazuje, že neexistuje nejaká lineárna a nezvratná cesta k slobode a demokracii.

⁹³ Napr. v Katalánsku v r. 1481.

⁹⁴ JELLINEK, J. *Všeobecná státověda*. Praha : Vydavatelství Jana Laichtera, 1906, s. 341.

⁹⁵ VOJÁČEK, L. a kol. *Dejiny veřejného práva v Evropě*. Bratislava: Vydavateľské oddelenie PraF UK, 2004, s. 111.

⁹⁶ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 172.

⁹⁷ HODÁS, M. *Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu*. Bratislava : História ľudských práv, o. z., 2016, s. 73.

ideologicky zdôvodňovaný najmä takouto ideou. Opierali sa o ňu aj české a uhorské stavy. Spomenúť možno napríklad viacero politických spisov Jána Jessenia.⁹⁸ Alebo aj úvahy Johanna Althusia (1557 – 1638) o zastupiteľskej vláde a ochrane práv ľudu proti vládarovi.⁹⁹ Naopak, monarchovia proti koncepcii obmedzenia moci panovníka podporovali koncepciu božského pôvodu panovníckej moci.¹⁰⁰

8. Anglicko a ostrovy slobody

Zrod a vývoj právneho štátu je dobre zdokumentovaný v Anglicku, kde je úzko prepojený aj s ústavným vývojom tejto krajiny. Dôležitým faktorom podporujúcim smerovanie k právnemu štátu a zastupiteľskej demokracii bolo azda to, že v porovnaní s Francúzskom bol anglický feudalizmus nedokončený. V Anglicku napríklad nikdy nedošlo k feudálnej rozdrobenosti ani vzniku zložitej hierarchickej pyramídy.¹⁰¹

V Anglicku pred dobytím Normanmi existovala rozvinutá sieť rôznych rád a zhromaždení, ktorá účinne obmedzovala panovnícku moc.¹⁰² O kráľovskej samovláde môžeme hovoriť len v období r. 1066 – 1215/1295, keď bolo Anglicko kráľovstvom ovládaným fakticky z titulu vojenského podrobenia. No aj vtedy súdny systém, obyčajové právo, cirkev a prostá moc silných barónov predstavovali pre panovníkov (ktorí nezriedka trávili dlhé roky mimo anglickej pôdy) citeľné obmedzenia.¹⁰³ Parlament z roku 1265 zvolaný z iniciatívy Šimona z Montfortu je zrejme prvým dobre zdokumentovaným príkladom zastupiteľskej demokracie (aspoň v Anglicku). Lordi tak ako dovtedy mali byť prítomní osobne, zatiaľ čo mešťania a nižšia šľachta boli zastúpení prostredníctvom volených delegátov (4 rytieri za každé grófstvo a 2 poslanci za každé mesto).¹⁰⁴ Je pravdepodobné, že systém zastupiteľskej demokracie, keď sa slobodní muži nezúčastňujú sne mu všetci, ale z určitej územnej jednotky vysielajú len jedného poslanca zvoleného spomedzi seba má zrejme istú spojitosť s miličným vojenským systémom Anglicka a Škandinávie, keď taktiež do boja nešli všetci slobodní, ale podľa istého prepočtu boli povinní vybrať jedného a na vlastné náklady vystrojiť.¹⁰⁵ Napriek porážke opozície v roku 1265 musel na základe uvedených princípov v roku 1295 Eduard I. zavolať ďalší parlament, potvrdiť Magnu chartu a vyhlásiť, že žiadne nové dane sa nebudú vyberať bez súhlasu parlamentu. Od tých čias panovník v Anglicku nevládol sám.¹⁰⁶ Parlament čoraz viac zasahoval do praktického výkonu moci a kráľovskí úradníci sa mu zodpovedali za výkon zverených funkcií. Napriek neskoršiemu rozdielnemu vývoju, v tomto čase by sme me-

⁹⁸ ADAMOŤ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. *Dějiny myšlení o státě*. Praha : Codex, 2000, s. 151.

⁹⁹ ADAMOŤ, K., KRÍŽKOVSKÝ, L. *Dějiny myšlení o státě*. Praha : Codex, 2000, s. 179.

¹⁰⁰ JELLINEK, J. *Všeobecná státověda*. Praha : Vydavatelství Jana Laichtera, 1906, s. 713.

¹⁰¹ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 187.

¹⁰² SCHELLE, K. a kol. *Právní dějiny*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 390.

¹⁰³ Tamže, s. 397.

¹⁰⁴ Tamže, s. 407. Azda je vhodné uviesť, že každé grófstvo poskytovalo v prípade potreby cca 10 až 20 ťažkoodených jazdcov.

¹⁰⁵ ŠMIHULA, D. *Vojenská služba, politické práva a občianstvo*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2015, s. 91.

¹⁰⁶ SCHELLE, K. a kol. *Právní dějiny*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 409.

dzi situáciou v Anglicku a Francúzsku vedeli ešte nájsť isté analógie. Napríklad francúzske generálne stavy boli prvýkrát zvolané v roku 1302.¹⁰⁷

Daný vývoj bol v Anglicku reflektovaný aj teoreticky. O obmedzení panovníkovej moci právom ako prvý písal zrejme sudca Henry de Bracton (1210 – 1268) v diele *De Legibus et Consuetudinibus Angliae* (O práve a obyčajoch Anglicka), pričom bol pod vplyvom svojho učiteľa William of Raleigh:

„Aj kráľ má svojho nadriadeného, konkrétne Boha. Taktiež právo, na základe ktorého sa stal kráľom. Taktiež aj svoj dvor – grófov a barónov – pretože ak on sám je bez uzdy, čo znamená bez práva, mali by mu títo uzdu nasadiť..... Kráľ nesmie byť podriadený človeku, ale musí byť podriadený Bohu a právu, pretože právo z neho robí kráľa.... preto nemôže byť kráľ tam, kde má (svoj)vôľa prevahu nad zákonom.“

Vidíme, že hovorí aj o mechanizme, ako panovníka prinútiť dodržiavať právo: prostredníctvom krokov jeho vlastných poddaných. Myšlienka o podriadení kráľa Bohu a právu sa potom objavuje aj v dielach Edwarda Cokea, Jamesa Harringtona a pod.

Pojem *rule of law* bol aj teoreticky a terminologicky zrejme prvýkrát formulovaný zrejme škótskym presbyteriánskym teológom Samuelom Rutherfordom (1600 ? – 1661) v knihe *Lex, Rex* (1644, preložiteľné ako *Zákon je kráľom*). *Bill of Rights* (1689) legislatívne „podriadil kráľa zákonu“ – určil limity kráľovskej moci¹⁰⁸, to znamená, že kráľ viac nevládol ako ničím neobmedzený vládca, ale stal sa len súčasťou širšieho systému vlády regulovaného právom.

Všeobecne je menej známy vývoj vo Švédsku a Nórsku, kde smerovanie k feudalizmu a silnej panovníckej moci bolo ešte slabšie než v Anglicku, dlho prežívali reziduálnu kmeňovú spoločnosť a osobná sloboda veľkej časti obyvateľov zostala zachovaná. A to je veľká vec.

Napríklad slobodní sedliaci v Nórsku boli pozorovateľmi zo zahraničia opisovaní inak ako poddaní roľníci v Dánsku, hoci aj patrili pod vládu toho istého panovníka. Na rozdiel od znevoľnených dánskych roľníkov „... nórski sedliaci majú viacej ducha a iskry vo svojich spôsoboch. Sú čestní, otvorení a neohrození, hoci nie drzí. Nikdy nie sú podliezaví ale primerane úctiví. Hlavný spôsob ich pozdravu je podanie ruky. Za malú finančnú odmenu neďakujú slovami alebo klaňaním sa, ale srdečným a úprimným potrasením ruky.“¹⁰⁹

Podobne v Európe existovali aj iné „ostrovy slobody“: Tirolsko, Švajčiarsko, Frízsko, nizozemské provincie. Uvedené štáty a regióny sa aj neskôr sa vyhli nástupu absolutizmu a cesta k modernej demokracii v nich nešla cez panovnícky a osvietenský absolutizmus ale takmer plynule tu stredoveké samosprávne a stavovské inštitúcie prerástli do zastupiteľskej demokracie. A je len historickou náhodou, že aj dnes patria k oblastiam s najvyššou životnou úrovňou a najvyššou koncentráciou bohatstva?

¹⁰⁷ BÍLÝ, J. *Trojí lid*. Praha : Libri, 2000, s. 31.

¹⁰⁸ OTTOVÁ, E. *Teória práva*. Bratislava : Heuréka, 2006, s. 67.

¹⁰⁹ FORBES, A. *General Gazetteer, or Compendious Geographical Dictionary*. London : Thomas Tegg, 1815, s. 495.

9. Spoločné znaky

Čo bolo typické a spoločné pre štáty a regióny, v ktorých sa presadila konštrukcia obmedzenia kráľovskej moci právom ako základný predpoklad myšlienky právneho štátu?

V rámci krátkeho historického prehľadu zistíme, že sa v nich vyskytla kombinácia nasledujúcich fenoménov (respektíve aspoň niektorých z nich):

- 1) Existoval v nich istý **dualizmus** medzi mocou svetského panovníka a štruktúrami katolíckej cirkvi, ktorá bola na ňom nezávislá (aspoň sčasti). Prebiehal m medzi nimi zápas o prevahu alebo „vymedzenie si kompetencií“. Kresťanstvo ako presne definovaná dogmatická ideológia ponúka navyše určitý kódex správania, ktorého záväznosť je univerzálna a všetci kresťania – dokonca aj králi – sa ním musia riadiť. Záväznosť náboženských noriem sa tak stalo vzorom pre záväznosť noriem právnych. Formulácia „kráľ je podriadený Bohu a právu“ nie je náhodná.
- 2) Veľká časť spoločnosti bola **osobne slobodná** (v dobovom význame) a bol v nej prítomný **ideál slobodného muža bojovníka**, ktorý je do istej miery na panovníckej moci nezávislý (rytier, bojovník rodovej spoločnosti, slobodný vojensky vycvičený mešťan). Ten má silu aj odvahu sa panovníkovi postaviť. **A kolektívny odpor** príslušníkov takýchto skupín (reálny alebo ako potenciálna hrozba) bol vojensky natoľko silný, že panovník ho musel vziať do úvahy.
- 3) Existovali **samosprávne orgány a inštitúcie**, či už ako **pozostatok vojenskej demokracie** bojovníkov alebo ako inštitúcie **stavovskej spoločnosti**. (V skutočnosti medzi nimi existuje isté historické prepojenie.) Vznikajú tiež **korporácie** do istej miery nezávislé na panovníckej moci: mestá, cechy, komúny, univerzity mníšske rády, šľachtické združenia.... Pomer stavov (šľachta, mešťania, duchovní) a spomenutých korporácií na jednej strane a panovníka a jeho mocenského aparátu na druhej tak po období konfrontácie a nastolení istej mocenskej rovnováhy nakoniec musel byť definovaný na základe nejakých pravidiel, najlepšie právnych.
- 4) Rozvíjali sa strediská **intelektuálnej činnosti** – školy, univerzity, kláštory, ktoré sa začali zaoberať právom – rímskym a kanonickým. Uvedené zápasy tak mohli byť podchytené aj teoreticky a projektované do predstáv o spravodlivosti a právnych formulácií.

Ak sa pozrieme na teoreticky sformované predpoklady z úvodu, dospejeme k názoru, že stredoveká spoločnosť 12. – 15. storočia ich naplnila. Poskytla tak priestor na vznik predstavy o obmedzení moci panovníka a štátu právom. A táto myšlienka bola základom, na ktorom v 17. – 18. storočí vznikla idea právneho štátu (Spinoza, Locke a pod.), a to v zákonitej previazanosti na ďalšie veľké koncepcie právneho a politického myslenia modernej doby:

- 1) individuálnej a kolektívnej slobody;
- 2) deľby moci;
- 3) samosprávy (mestskej, univerzitnej, šľachtickej, cirkevnej);

- 4) participácie na moci pomocou zastupiteľských (stavovských, mestských) orgánov;
- 5) nezávislého súdnictva rovných;
- 6) práva na odpor;
- 7) zmluvného charakteru politickej moci (zmluvy medzi vládcom a ovládanými).

10. Záver

Idea **právneho štátu** vyrástla z predstavy o **obmedzení** moci panovníkov právom, pričom takéto obmedzenie je aj zo strany poddaných vynúiteľné – napr. pomocou práva na ozbrojený vojenský odpor. Môžeme konštatovať, že zrod takejto idey nie je samozrejmy a vyžaduje **priaznivé spoločenské, kultúrne, politické a mocenské prostredie**. Historicky vznikla v Európe v 12. – 14. storočí tam, kde sa v stredovekej monarchii stretli silné prvky **vojenskej demokracie** – alebo aspoň spomienky na ňu pretavené do **stavovského zriadenia** – a nezávislá **katolícka cirkev**. Toto prelínanie sa najproduktívnejšie prejavilo vlastne na **okraji dobovej európskej civilizácie** – v krajinách kde neskoro-rímska idea panovníka ako neobmedzeného vládcu nebola vlastne prítomná – a to v škandinávskych kráľovstvách a Anglicku (prípadne aj nizozemských a frízskych provinciách). Nemali by sme zabúdať ani na **rozvoj teoretického myslenia** v 11. – 13. storočí, najmä na zvláštne premiešania kanonického práva s obyčajovým právom stredovekej Európy, prevažne germánskeho pôvodu, a aj s istým reflektovaním súkromnoprávnej rímskej právnej tradície.

Neskôr v stredovekej spoločnosti západnej, severnej a strednej Európy výsledkom reálnych mocenských pomerov v spoločnosti a aj koncepcie obmedzenej panovníckej moci bolo sformovanie **dvojitého dualizmu**: medzi svetskou a duchovnou mocou a potom v rámci svetskej moci medzi panovníkom a stavmi.

Opisovaný vývoj nie je žiadnym dávno zabudnutým stredovekým príbehom. V skutočnosti má dôsledky aj pre našu súčasnosť. Veď predstavy o štáte a jeho úlohe až doteraz sú determinované **dvoma základnými ideami**, ktoré majú právne korene na prelome staroveku a stredoveku. Ideou **suverenity štátnej moci** a **podriadenia obyvateľov tomuto štátu** a ideou **obmedzenej štátnej moci a politickej participácie občanov**. Prvú nám zanechalo rímske cisárstvo. Druhú svet zalimesových – prevažne germánskych – barbarov.

Literatúra

- ADAMOVÁ, K., KŘÍŽKOVSKÝ, L., 2000. Dějiny myšlení o státě. Praha : Codex, 2000, ISBN 80-86395-08-1
- ANTALÍK, D., STARÝ, J., VÍTEK, T., 2010. Zákon a právo v archaických kulturách. Praha : Herrman a synové. ISBN 978-80-87054-24-6
- BÍLÝ, J., 2000. Trojí lid. Praha : Libri, 2000. ISBN 80-7277-014-4
- BÍLÝ, J., 2004. Moc a právo v evropské politické tradici. Praha : Eurolex Bohemia, ISBN 80-86432-69-6
- BODIN, J., 1955. Six Books of the Commonwealth. Oxford : Basil Blackwell Oxford. CONTAMINE, P., 1984. War in the Middle Ages. Oxford : Basil Blackwell Publisher. ISBN 0-631-13142-6

- DAVID, R., BRIERLEY, J. E. C., 1996. Major Legal Systems in the World Today. London : Stevens and Sons. ISBN 042047340
- DICEY, A. V., 1982. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis : LibertyClassics. ISBN 0-86597-002-5
- FORBES, A., 1815. General Gazetteer, or Compendious Geographical Dictionary. London : Thomas Tegg
- HODÁS, M., 2016. Historický vývoj ľudských práv a ústavného štátu. Bratislava : História ľudských práv, o. z. ISBN:978-80-972218-0-5
- JELLINEK, J., 1906. Všeobecná státověda. Praha : Vydavatelství Jana Laichtera
- KRSKOVÁ, A., 2002. Štát a právo v európskom myslení. Bratislava : Iura Edition. ISBN 80-89047-52-1
- LANDES, D., 2004. Bohatství a bída národů. Praha : Nakladatelství Jiří Buchal-BB/art. ISBN 80-7341-291-8
- LE GOFF, J. (edit.), 1999. Středověký člověk a jeho svět. Praha : Vyšehrad. ISBN 80-7021-682-4
- MERRYMAN, J. H., CLARK, D.S., HALEY, J. O., 1994. The Civil Law Tradition. Charlottesville : The Michie Company. ISBN-13: 978-1558341807
- NESVADBA, A., ZACHOVÁ, A., 2005. Teória štátu a práva. Bratislava : Akadémia policajného zboru. ISBN 808054347X
- OTTOVÁ, E., 2006. Teória práva. Bratislava : Heuréka. ISBN 807160187X
- PRUSÁK, J., 1995. Teória práva. Bratislava : Univerzita Komenského, Právnická fakulta. ISBN 80-7160-080-6
- SCHELLE, K. a kol. 2007. Právní dějiny. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-043-7
- SCHULTZE, H. 2003. Stát a národ v evropských dějinách. Praha : Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-393-2
- ŠMIHULA, D. 2015. Vojenská služba, politické práva a občianstvo. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-592-0
- VEČEŘA, M., GERLOCH, A., SCHLOSSER, H. RUDENKO, S., 2009. Teória práva. Bratislava : BVŠP. ISBN 978-80-89447-04-06
- VOJÁČEK, L. a kol., 2004. Dejiny verejného práva v Európe. Bratislava : Vydavateľské oddelenie PRAF UK. ISBN 80-7160-176-4
- ZOUBEK, V. 2010. Právověda a státověda. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-239-4

Dokumenty

European Commission for Democracy (Venice Commission): Rule of Law Checklist, Venice 11 – 12 March 2016. [https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf]